

Čustvena klima v družini: primerjava med slovenskimi in španskimi študenti

*Sonja Čotar**
Ekonomška šola Ljubljana, Ljubljana

Povzetek: Glavni problem raziskave je bil ugotoviti, kakšna je čustvena klima v družinah slovenskih in španskih študentov, ter omenjene rezultate medsebojno primerjati. Pregled teoretičnih spoznanj in dosedanjih raziskav v Sloveniji je namreč pokazal, da je čustvena klima v družini fenomen, o katerem je le malo ali nič znanega. V raziskavi je sodelovalo 154 udeležencev, od tega je bilo 75 slovenskih in 79 španskih študentov psihologije, starih povprečno 20 let. Za ugotavljanje čustvene klime smo uporabili polprojekcijsko preizkušnjo Test družinskih odnosov (Tušak, 1985). Rezultati so pokazali, da ne moremo govoriti o kvalitativno različni čustveni klimi v slovenski in španski družini. O podobnih čustvenih izmenjavah so udeleženci poročali tudi v primeru matere in očeta: mati pomeni v družini psihološko relativno najpomembnejšega in najbolj pozitivnega družinskega člana, oče pa je z manj pogostimi čustvenimi izmenjavami – pri slovenskem vzorcu so te celo negativno ocenjene – potisnjen na obrobje družinskega psihološkega dogajanja. Razlike so se pokazale pri primerjavi kvalitete in kvantitete uvrščenih čustev v kategorijo »nihče« in kategorijo »jaz«: slovenski študenti v kategorijo »nihče« uvrščajo pomembno več pozitivnih čustev, kar lahko kaže na to, da študenti pozitivnih čustev ne morejo ali ne želijo razporejati drugam v družino, v kategorijo »jaz« pa so slovenski študenti uvrstili pomembno večje število negativnih čustev, kar razkriva v primerjavi s španskimi študenti izrazitejšo egocentrično avtoagresivnost slovenskih udeležencev.

Ključne besede: družine, čustva, čustvena klima, družinski odnosi, medkulturne razlike, Slovenija, Španija

Emotional climate in family: comparison between Slovene and Spanish students

Sonja Čotar
Secondary school of economics Ljubljana, Ljubljana, Slovenia

Abstract: The main goal of the study was to examine the nature of emotional climate in families of Slovene and Spanish students. Participants in our research were 20 years old psychology students from Slovenia ($N = 75$) and Spain ($N = 79$). The most frequent structure of family organization was five-member's nuclear type. We hypothesised that emotional climate in families does not differ between nations. The results showed that the Slovene and Spanish students indeed reported of the same quality of emotional climate in their families. Second, participants of both samples estimated their mother as the

* Naslov / Address: Sonja Čotar, univ. dipl. psih., Pod Lazami 28, 5290 Šempeter pri Gorici, Slovenija, e-mail: sonja.cotar@guest.arnes.si

psychologically most important family member and as a person with whom they most frequently establish emotional connections. On the other hand, students report lack of emotional transmission with their fathers—Slovene students even reported that this connection with their fathers contains above all negative emotions. The important phenomenon which forms family structure was also presented in families of both samples—“the coalition of women”. Third, participants also attributed big amount of emotions to figure ‘nobody’, which indicates that they wanted to illustrate their family as mostly positive and as a group with socially accepted behavior. Even more, a lot of emotions was classified—especially negative emotions by Slovene students—to figure ‘me’, which could be an indicator of egocentric position of participants in their perception of themselves.

Key words: families, emotions, family relations, emotional climate, cross cultural differences, Slovenia, Spain

CC = 2950

UDK = 159.942:392.3(497.12)(460)

Čustvena klima družine je kljub velikemu številu raziskav družinske problematike še vedno premalo raziskan pojem in zato ostaja relativno nedefiniran. Tudi redke raziskave družinske klime se čustvenih odnosov v družini lotevajo zgolj postransko: omenjajo jih predvsem v spremljavi z drugimi relacijskimi pojmi, kot so avtoriteta, hierarhija moči, komunikacija, funkcionalnost in zadovoljstvo družine ipd. Kot Fraser (1989), izhajajoč iz teorije Moosa (1979), definira razredno klimo, smo skušali tudi mi definirati čustveno klimo v družini. Čustvena klima v družini je čustveno dogajanje znotraj družinske skupine, določajo pa jo čustvene relacije, osebne značilnosti posameznika in sistemske značilnosti te skupine. Dodatno pa lahko osvetlimo razumevanje čustvene klime v družini s konceptom Maxa Pagès (1968), ki v okviru psihoanalitične paradigme družine opozarja na dilemo, ali naj čustva, ki jih razberemo za vedenjem članov družine, razložimo kot čustva v družinski skupini (tj. množico posameznikovih čustev, ki se izražajo v skupini) ali pa kot čustva družinske skupine (tj. čustva, ki so skupna vsem članom neke skupine). Prav slednji pojem – čustva družinske skupine («affectivité de groupe» ali «affectivité groupale», Pagès, 1968) – naj bi po avtorjevem mnenju najbolje odražal čustveno dogajanje v družinski skupini. Tako naj bi v vsaki družini obstajalo prevladujoče čustvo, v katerem naj bi bili udeleženi vsi člani družine, čustvo, ki naj bi ga v tistem trenutku izražali vsi člani, vendar na svoj individualen način. Ta teza vzorca čustvovanja se še najbolj približuje pojmovanju čustvene klime družine, kot ga uporabljamo v pričujoči študiji. Tako opredeljena čustvena klima družine naj ne bi pomenila zgolj sooblikovanja čustev posameznika in zadovoljevanja njegovih čustvenih potreb, temveč naj bi kot taka že sama prvotno določala njegovo čustvovanje. Gre za pojmovanje čustvene klime družine kot mesta oblikovanja kolektivnih občutkov, kot mesta nastanka kolektivno sprejetih in odobrenih čustvenih vsebin. Individualno čustvovanje posameznika pa naj bi bila le na osnovi izkušenj znotraj družinske skupine naučena interpretacija čustev.

Na pomembnost soočenja s čustveno problematiko v družini opozarjajo mnogi

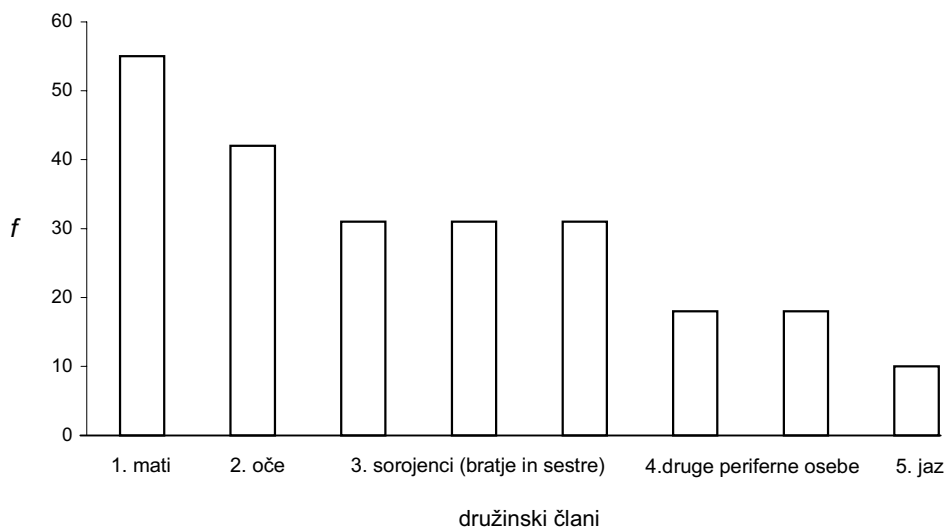
avtorji. Tako Skynner (1982) med lastnostmi, ki naj bi določale kvalitetno delovanje družine, med drugim omenja tudi *za družino značilno ravnanje s čustvi*. L'Abate (1994) govori o tem, da družina zadovoljivo funkcionira med drugim tudi takrat, ko kaže *določeno stopnjo kompetentnosti za doživljanje in izražanje čustev*, M. Tomori (1994) pa med nalogami, ki naj bi jih izpolnjevala funkcionalna družina, omenja zahtevo, da naj bi družina pomagala svojemu članu znati prisluhniti svojim čustvom, jih sprejemati in izražati na način, ki je tudi za druge razumljiv in sprejemljiv. Tudi v opredelitvah treh tipov družine Kantorja in Lehra (1975) – zaprte, odprte in poljubne družine – lahko zasledimo značilne načine ravnanja s čustvi. Zaključimo lahko, da je način, kako se družinska skupina loteva čustvene problematike, ki jo določa, pomemben pokazatelj njene funkcionalnosti, tj. izpolnjevanja nalog, ki izvirajo iz razvojnega stadija, v katerem se družina nahaja (Tomori, 1994). Sklepamo, da se družine, ki se nahajajo v enakem razvojnem stadiju, v povprečju srečujejo z relativno enakimi razvojnimi nalogami (npr. za našo raziskavo pomembne naloge družine z adolescentom) in posledično oblikujejo na te naloge vezano podobno čustveno klimo. Temeljne naloge družine z adolescentom se vežejo na specifičnost razvojnega obdobja mladostnika in se zrcalijo v ambivalentnosti odnosa med mladostnikom in starši, v porajajoči se selektivni komunikaciji in pa v procesu osamosvajanja in sekundarne individuacije. Dejstvo je, da mladostnik v odnosu s starši niha. Včasih se do njih vede kot otrok in od njih pričakuje, da izpolnjujejo vlogo starša, spet drugič pa se vede kot odrasel in od staršev pričakuje, da bodo vzpostavili z njim prijateljski, partnerski odnos. V okviru te ambivalentnosti poteka tudi njihovo medsebojno dogovarjanje in komunikacija. Mladostnik skuša uveljaviti, da družinski člani pripisujejo več veljave njegovim besedam, skuša sklepati kompromise, ipd. V selektivni komunikaciji staršem mladostnik tako pove izbrane informacije ob izbranem času in na izbran način (Zupančič in Svetina, 2004). Dejstvo je, da se odnosi med mladostnikom in njegovimi starši spremenijo tako, da postanejo mladostniki na področju vedenja, čustvovanja in vrednot samostojni ter hkrati v odnosu do staršev ohranijo zaupanje in naklonjenost (Zupančič in Svetina, 2004).

Pri pregledu literature s področja družinske klime nas je zanimalo tudi, ali obstajajo razlike v čustveni klimi družin glede na različne demografske faktorje (npr. narodnostno pripadnost), vendar pa o tem nismo zasledili nikakršnih raziskav. Posledično smo se v študiji odločili za primerjavo čustvene klime v družinah slovenskih in španskih študentov. Ker tako Slovenija kot Španija izhajata iz podobnih kulturno-zgodovinskih konceptov in pomenita za določeno družino relativno podobno in medsebojno primerljivo okolje, smo predvidevali, da ne obstajajo razlike v splošni čustveni klimi med slovenskimi in španskimi študenti.

Natančneje sta se s čustveno klimo znotraj družine ukvarjala Eve Bene in James Anthony, ki sta tudi oblikovala Test družinskih odnosov (»Family Relations Test«, Bene in Anthony, 1957 – več v poglavju Metoda) ter na osnovi empiričnih podatkov zasnovala svoje koncepte in dinamiko čustvene klime v družini. V središče svojega raziskovanja sta postavila otroka in ugotavljala, kakšne so otrokove subjektivne

zaznave čustvene klime v družini. Uvedla in opredelila sta pojem t. i. *relativne psihološke pomembnosti družinskega člana*, s čimer označujeta pogostost kakršnikoli čustvenih izmenjav med otrokom in družinskim članom. Za otroka naj bi bil v družini psihološko najpomembnejši tisti član, s katerim je najpogosteje čustveno povezan, bodisi z negativnimi bodisi s pozitivnimi čustvi. Gre za informacijo o kvantiteti čustvenih izmenjav med otrokom in posameznimi družinskimi člani, na osnovi katere avtorja uvedeta tudi pojem t. i. *hipotetične distribucije relativne psihološke pomembnosti družinskih članov*. S tem pojmom pa postavljata nekakšno normativno družinsko čustveno dogajanje, kjer naj bi čustveno najpomembnejšo vlogo imela mati, nekoliko manj naj bi z otrokom v čustvene izmenjave stopal oče, sledili naj bi mu sorojenci, za otroka čustveno najmanj pomembni pa naj bi bili družinski člani izven nuklearne družine, t. i. periferne osebe, kot so dedek, babica, teta, stric ipd. Avtorja sta hipotetično distribucijo relativne psihološke pomembnosti družinskih članov prikazala s spodnjo sliko (glej Slika 1) ter morebitna odstopanja čustvene dinamike v družini od postavljene normativne distribucije (npr. premik velike psihološke pomembnosti z matere na drugega člana) označila kot deviantna.

Posledično smo tudi sami predvidevali, da ne bo prišlo do premika relativne psihološke pomembnosti med družinskimi člani in se bo v čustveni dinamiki družin preizkušancev pojavil omenjen »normativni« vzorec (Bene in Anthony, 1957) razporejanja kvantitete čustvenih izmenjav. Zanimalo nas je tudi, ali se bo ta distribucija

Slika 1. Hipotetična distribucija relativne psihološke pomembnosti družinskih članov (Bene in Anthony, 1957)¹.

¹ Z vrednostmi frekvenc avtorja želita prikazati relacije med družinskimi člani glede na povprečno število prejetih postavk (na primer, mati najpogosteje prejme največje število pripisanih čustev, sledi ji oče itd.)

čustvenih relacij znotraj družine enako razporejala v slovenskem in španskem vzorcu ali pa bo prišlo do premika psihološke pomembnosti družinskih članov in se bo predpostavljeni vzorec spremenil.

Metoda

Udeleženci

V raziskavi je sodelovalo 75 slovenskih študentov psihologije, od tega 9 moškega (12,0 %) in 66 ženskega (88,0 %) spola, in 79 španskih študentov psihologije, od tega 14 moškega (17,5 %) in 65 ženskega (81,3 %) spola. Prihajali so iz dveh fakultet: Oddelka za psihologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Slovenija, in Facultad de Psicología, Universidad de La Laguna, Tenerife, Španija. Povprečna starost je bila 20 let (starostni razpon je bil od 18 do 31 let). Udeleženci so bili na izbranih fakultetah k raziskavi povabljeni v sklopu predavanj in so v njej sodelovali prostovoljno.

Tip družine v slovenskem in španskem vzorcu

V nadaljevanju smo analizirali tudi podatke o prevladujočem tipu družine oz. o strukturi in organizaciji družinskih odnosov, o katerih so poročali udeleženci raziskave. Ker nismo preverjali objektivnih dejstev o strukturi družine in smo zbirali zgolj subjektivne informacije o organizaciji družine, torej tiste, o katerih so poročali udeleženci sami in za katere ne vemo, v kolikšni meri dejansko odsevajo realno stanje družin v izbranih vzorcih, je potrebna pri interpretaciji podatkov posebna previdnost. Namen zbiranja zgolj subjektivnih podatkov o družinskih članih in tipu družine je predvsem pridobiti pomembno informacijo subjektivne slike družine udeležencev. To pomeni, da je izbor osebe, ki jo udeleženec označuje kot svojega »družinskega člana«, zelo pomembna informacija o relaciji do te osebe in posledično o njunem čustvenem odnosu. Prav slednje pa je jedrnega pomena za našo raziskavo.

Vse družine smo razdelili v štiri razrede:

1. nuklearna družina: sem sodijo družine udeležencev, kjer so le-ti v obravnavo vključili vsaj oba starša;
2. večgeneracijska družina: pogoj za uvrstitev družine v ta razred je bil, da je udeleženec med svoje družinske člane vnesel vsaj enega od starih staršev;
3. razširjena družina: pomeni družino, kjer je udeleženec uvrstil med svoje družinske člane vsaj enega od ožjega sorodstva (sestrično, bratranca, teto, strica ...);
4. spremenjena družina: pomeni kategorijo bodisi nepopolne družine (brez vsaj enega od staršev) bodisi drugače razširjene družine (dodan poleg očeta še očim, ali pa dodan partner udeleženca, prijatelj ...).

Tabela 1. Pregled povprečnega števila družinskih članov in sorojencev, o katerih sta poročala slovenski in španski vzorec.

		minimum	maksimum	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Mo</i>
družinski člani	Slovenija	3	9	5,08	1,33	4
	Španija	2	9	5,57	1,93	4
sorojenci	Slovenija	0	5	1,29	0,90	1
	Španija	0	6	1,62	1,02	1

Tabela 2. Pregled pogostosti posameznih tipov družine, o katerih sta poročala slovenski in španski vzorec.

		nuklearna	večgeneracijska	razširjena	spremenjena družina
tip družine	Slovenija	45	10	17	7
	Španija	42	17	8	8

Analiza subjektivne strukture družin udeležencev je pokazala, da so tako slovenski kot tudi španski udeleženci v povprečju poročali o petih družinskih članih, enem sorojencu in nuklearnem tipu družine (glej tabeli 1 in 2). Razlike med vzorcema v številu družinskih članov in sorojencev niso statistično pomembne (koeficient $C = 0,18$, $p > ,05$). Glede na tip družine pa vidimo, da je najpogosteje tako v slovenskem ($\chi^2(3) = 41,32$, $p < ,001$) kot tudi španskem vzorcu ($\chi^2(3) = 45,71$, $p < ,001$) prisoten nuklearni tip družine. Gre torej za poročanje o t. i. "popolni" družini, kjer je udeleženec v test družinskih odnosov vključil vsaj mater in očeta, poleg njiju pa lahko še nekatere druge družinske člane. Udeleženci so redkeje poročali o ostalih družinskih tipih. Le pri španskem vzorcu je bil nekoliko pogostejši razširjen tip družine: španski udeleženci so poleg očeta, matere in sorojencev pogosto navajali še tete in strice, bratrance, sestrične (glej tabelo 1). Razlike v tipu družine med vzorcema niso bile statistično pomembne (Kolmogorov-Smirnov $Z = 0,56$, $p > ,05$).

Pripomočki in spremenljivke

Za ocenjevanje čustvenih odnosov znotraj družine smo uporabili polprojekcijsko preizkušnjo Family Relations Test - Test družinskih odnosov (Bene in Anthony, 1957), ki jo je za slovenske razmere priredil Maks Tušak (1985).

Test družinskih odnosov (v nadaljevanju TDO; Bene in Anthony, 1957, po Tušak, 1985) je sestavljen iz 148 vprašanj, ki jih lahko vsebinsko razvrstimo v tri kategorije:

- a) kategorija čustev do otroka (v nadaljevanju *prejeta čustva*) – sem sodijo tiste postavke, ki označujejo otrokove subjektivne zaznave o tem, kako se do njega vedejo drugi družinski člani; npr.: Kateri družinski član te zjutraj razveseli?):

- pozitivna čustva: srednje in močno pozitivna
 - negativna čustva: srednje in močno negativna
- b) kategorija čustev od otroka (v nadaljevanju *oddana čustva*) – sem sodijo tiste postavke, ki označujejo otrokove subjektivne zaznave drugih družinskih članov; npr.: Katerega družinskega člana bi najraje poljubil?)
- pozitivna čustva: srednje in močno pozitivna
 - negativna čustva: srednje in močno negativna
- c) posebna kategorija čustev
- materina pretirana zaščita
 - očetovo pretirano popuščanje
 - materino pretirano popuščanje

Več o originalni obliki TDO bralec lahko najde v Bene in Anthony (1957).

Revidirana oblika TDO (Bene in Anthony, 1957, po Tušak, 1985) kaže izboljšavo določenih merskih karakteristik ($r_{\text{test-retest}} = 0,67-0,89$; skladnost med ocenjevalci se giblje med 0,68 in 0,87; Tušak, 1985). Tušak (1985) meni, da je s tem test postal eden boljših in objektivnejših psihodiagnostičnih pripomočkov za raziskovanje družinskih odnosov.

Najprej smo ugotavljali, ali ima posamezni družinski član v družinskem življenju udeleženca v splošnem pozitivno ali negativno čustveno vrednost. Tako smo pri posameznem članu od skupne frekvence pripisanih postavk pozitivnih čustev (prejeta čustva in oddana čustva) odšteli skupno frekvenco pripisanih postavk negativnih čustev (prejeta čustva in oddana čustva) in oblikovali spremenljivko »skupaj« – gre za t. i. valenčno vrednost posameznega družinskega člana.

Zanimala nas je tudi splošna čustvena klima v družini. Zato smo oblikovali skupni skor, ki smo ga dobili tako, da smo vse prej dobljene splošne čustvene vrednosti posameznih družinskih članov (kategorija skupaj) sešteli in delili s številom družinskih članov.

Povprečna vrednost – splošna družinska čustvena klima (v nadaljevanju SČK) – pove, ali udeleženec v povprečju poroča o pozitivni (vrednost je večja od nič) ali negativni čustveni klimi (vrednost je manjša od nič) njegove družine. To vrednost smo uvedli predvsem z namenom, da bi s to spremenljivko mogli lažje primerjati čustveno klimo družin slovenskih in španskih udeležencev.

V preizkušnji smo tako pri posameznem naštetem družinskem članu analizirali naslednje spremenljivke:

- kategorija prejeta čustva: srednja in močna pozitivna ter srednja in močna negativna čustva (4 spremenljivke);
- kategorija oddana čustva: srednja in močna pozitivna ter srednja in močna negativna čustva (4 spremenljivke);
- kategorija pozitivna čustva: vsota preko vseh srednjih in močnih pozitivnih prejetih in oddanih čustev (1 spremenljivka);

- kategorija negativna čustva: vsota preko vseh srednjih in močnih negativnih prejetih in oddanih čustev (1 spremenljivka);
- kategorija skupaj: razlika med kategorijo pozitivnih in negativnih čustev za posameznega družinskega člana (1 spremenljivka);
- kategorija splošna čustvena klima družine – SČK: vrednost kategorije »skupaj« delimo s številom naštetih družinskih članov pri posameznem udeležencu in dobimo povprečno vrednost, ki je lahko večja ali manjša od nič (1 spremenljivka);
- kategorija »jaz«: pomeni število postavk, ki jih je posameznik pripisoval sebi in kažejo na prisotnost elementov egocentrizma; ta kategorija naj bi vsebovala zelo majhno število postavk (Bene in Anthony, 1957);
- kategorija »nihče«: pomeni število postavk, ki jih posameznik ni pripisal nobenemu družinskemu članu in niti sebi; avtorja predvidevata, da naj bi praviloma tudi ta kategorija vsebovala zelo majhno število postavk (Bene in Anthony, 1957).

Namen, uporaba in vrednotenje testa

TDO meri čustveno klimo v družini. Izvorno je namenjen otrokom med 4 in 15 let (Parkin, 2001) oz. je bil uporabljen na 10- in 11-letnikih (Tušak, 1985), vendar pa se je aplikacija v raziskovalne namene razširila tudi na odrasle (Tušak, 1985). Nikjer pa nismo zasledili, da bi se TDO doslej že uporabil na adolescentih, natančneje na populaciji študentov psihologije. Tako lahko trdimo, da je bil TDO vsaj v slovenskem prostoru z našo raziskavo prvič izveden na skupini adolescentov.

Prav tako je bila novost naš način aplikacije TDO. Test je bil doslej vedno apliciran individualno, tako v klinične kot tudi v raziskovalne namene. V naši študiji pa smo ga aplicirali skupinsko. Udeleženci so bili razvrščeni v skupine do največ 30 študentov, pri čemer je bilo glavno vodilo zagotavljanje anonimnosti reševanja (fizična oddaljenost med študenti v prostoru je morala biti dovolj velika, da ni bilo mogoče prebrati, kaj sosednji študent zapisuje) in pa možnost jasnega sledenja navodilom testatorja.

Odločitvi za skupinsko aplikacijo TDO je botrovalo dvoje: težnja po ekonomičnosti zbiranja podatkov in pa sam namen aplikacije preizkušnje, ki ni klinično diagnosticiranje družinskih odnosov pri posameznem udeležencu raziskave, temveč raziskovanje družinskih odnosov večje skupine španskih in slovenskih adolescentov in primerjava splošne čustvene klime družine obeh vzorcev.

Postopek

Aplikacija je potekala v skupinah s povprečno 25 udeleženci (Španija: 3 skupine – 25, 29 in 26 udeležencev; Slovenija: 3 skupine – 30, 23 in 22 udeležencev). Pogoji za določitev števila udeležencev v eni skupini so bili predvsem zagotavljanje anonimnosti podatkov, možnost nadzora dogajanja s strani testatorja in ekonomičnost izvedbe.

Udeleženci so bili seznanjeni z izvedbo preizkušnje in so v njej prostovoljno

sodelovali. Najprej so prejeli reševalne pole, nato jim je testator podal navodila za reševanje, skupaj so naredili primer in šele potem, ko se je testator prepričal, da razumejo navodila, je začel z branjem vprašanj. Udeleženci so pri vsaki postavki označili posamezne družinske člane, za katere je ta postavka ustrezala. Reševanje je trajalo približno 40 minut.

Rezultati

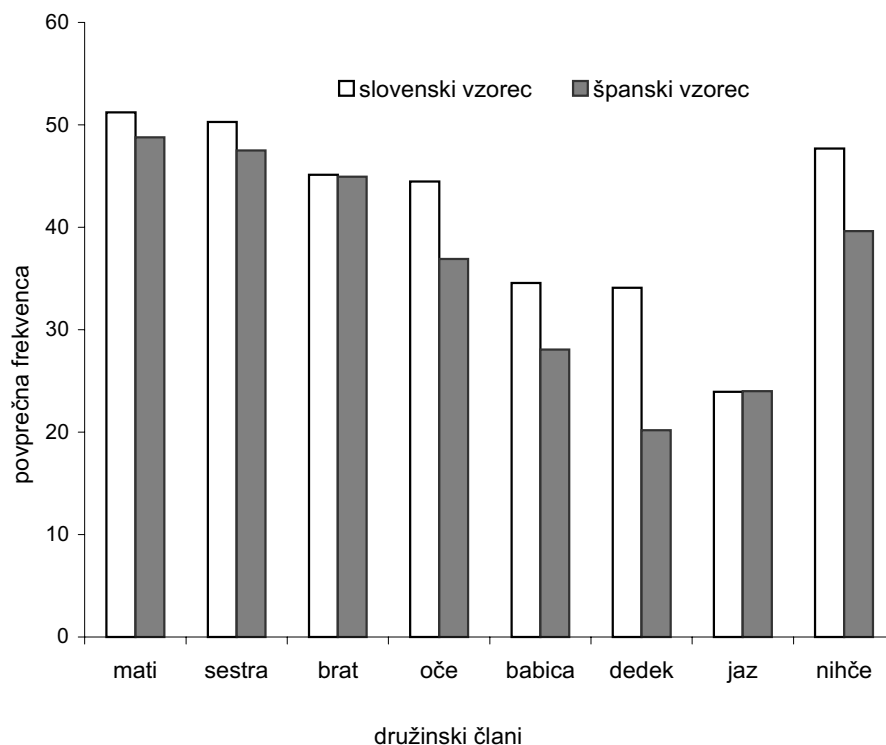
V poglavju Metoda smo že predstavili rezultate o tem, katere značilnosti oz. subjektivni tip družinske organizacije je prevladoval v poročilih študentov (glej tabeli 1 in 2). Ugotovili smo, da so tako slovenski kot španski udeleženci o svojih družinah poročali, da so v povprečju sestavljene iz petih članov, vendar pa je bil spekter oseb, ki so jih udeleženci vključevali v TDO, veliko širši. Tako so poleg »pričakovanih« družinskih članov (npr. očeta, matere, brata, sestre, dedka, babice) v koncept družine, sicer res nekoliko redkeje, a vendarle, vključevali tudi druge osebe, kot so: očim, polbrat, polsestra, teta, stric, sestrična, bratranec, svak, nečak, partner, prijatelj ipd. Iz nadaljnje obravnave smo zaradi prenizkih frekvenc pri posameznih postavkah (manj kot pet) skupino drugih oseb, navedenih kot družinskih članov, izpustili. V analizo smo vključili zgolj tiste družinske člane, ki so se dovolj pogosto pojavljali pri vseh udeležencih raziskave (navedlo jih je vsaj 25 posameznikov). Ti so:

- oče
- mati
- prvi navedeni brat²
- prva navedena sestra
- prvi navedeni dedek
- prva navedena babica

Najprej smo dobljene rezultate primerjali s t. i. »hipotetično distribucijo relativne psihološke pomembnosti družinskih članov«, ki sta jo uvedla avtorja originalne oblike testa E. Bene in Anthony (1957, glej sliko 1). Rezultati kažejo določena odstopanja (glej sliko 2).

Iz prikazane empirične distribucije (glej sliko 2) je razvidna relativna psihološka pomembnost družinskih članov slovenskih in španskih udeležencev. Vidimo lahko, da je mati v družinah slovenskih in španskih udeležencev psihološko najpomembnejša oseba (med vzorcema ni statistično pomembnih razlik, $F(2, 150) = 1,54, p > ,05$ – torej član družine, s katerim poteka največ čustvenih izmenjav in najbolj vpliva na čustveno klimo v družini. V tej točki se rezultati naše raziskave ne razlikujejo od predvidevanj

² Pri udeležencih, ki so navajali več bratov, sester, oba dedka in obe babici, smo v analizi rezultatov zaradi dejstva, da je bilo to v celotnem vzorcu za izvedbo določenih analiz prerediteljnih pojav, upoštevali zgolj prvo navedeno osebo v teh kategorijah.

Slika 2. Primerjava povprečnega števila pripisanih čustev posameznemu družinskemu članu med slovenskim in španskim vzorcem.

hipotetične distribucije avtorjev testa (glej sliko 1). Vendar pa materi ne sledi oče, kot to predvidevata avtorja (Bene in Anthony, 1957), temveč sestra in brat (razlike med vzorcema niso statistično pomembne: sestra – $F(2, 86) = 0,55, p > ,05$; brat – $F(2, 91) = 0,002, p > ,05$). V obeh vzorcih imajo posledično sorojenci relativno psihološko pomembnejšo vlogo kot pa oče. Slednji je namreč s povprečnim številom pripisanih čustev postavljen šele na četrto zaporedno mesto in tako lahko »izgublja« funkcijo pomembnega nosilca čustvene klime v družini. O nekoliko pogostejših čustvenih izmenjavah z očetom sicer v primerjavi s španskimi poročajo slovenski študentje. Razlike med vzorcema so tudi statistično pomembne, $F(2, 142) = 9,25, p < ,01$.

Mesti v družini perifernih oseb sta v enakem zaporedju pri obeh vzorcih zasedla babica in dedek. Statistično pomembne razlike v pogostosti čustvenih izmenjav med rezultati obeh vzorcev se pojavljajo zgolj pri dedku, $F(2, 24) = 6,41, p < ,05$. Vidimo lahko, da slovenski udeleženci v primerjavi s španskimi z dedkom pogosteje stopajo v čustvene izmenjave.

Zadnji dve navedeni kategoriji sta kategorija »jaz« in kategorija »nihče«, katerih pomen smo že pojasnili v poglavju Metoda. Za obe E. Bene in Anthony (1957) trdita,

da bi morali v primerjavi z drugimi kategorijami vsebovati najmanjše število čustvenih izmenjav, česar naši rezultati ne potrjujejo. Opazimo lahko (glej sliko 2), da udeleženci velikega števila čustev niso pripisali nobenemu družinskemu članu (kategorija »nihče«). Primerjalno med vzorcema so slovenski študenti uvrstili pomembno večje povprečno število čustev v kategorijo »nihče«, $F(2, 152) = 12,10, p < ,001$, medtem ko so sebi študenti obeh narodnosti pripisali relativno enako povprečno število čustev.

Poleg samega števila čustvenih izmenjav med udeležencem in posameznim družinskim članom nas je zanimala tudi kvaliteta čustvenih razmerij: ali gre v povprečju za pozitivna ali negativna čustva, ali lahko ugotovimo, kakšne narave so čustvene izmenjave med družinskimi člani. Informacijo o valenčni vrednosti posameznega družinskega člana prinaša kategorija »skupaj« (glej poglavje Metoda). Želeli smo ugotoviti, ali se povprečna valenčna vrednost vseh družinskih članov (t. i. splošna čustvena klima družine) med vzorcema razlikuje. Izhajajoč iz teoretičnih predpostavk, ki smo jih predstavili v uvodu, lahko trdimo, da ima družina v istem razvojnem stadiju pred seboj postavljene podobne zahteve posameznih družinskih članov in naj bi se le-te ne razlikovale glede na demografske spremenljivke posameznih udeležencev. Posledično smo predpostavljali, da med vzorcema ne bo prišlo do razlik v splošni čustveni klimi družine. Rezultati našo hipotezo potrjujejo (glej tabelo 3), saj lahko vidimo, da razlike v povprečni oceni splošne čustvene klime med vzorcema niso statistično pomembne (glej prvo vrstico v tabeli 3, spremenljivka SČK).

»Nihče« pomeni kategorijo, v katero so udeleženci lahko razvrščali vsa tista čustva, tako pozitivna kot tudi negativna, ki jih niso mogli pripisati nikomur v družini. Rezultati kažejo (glej tabelo 3), da so slovenski udeleženci v kategorijo »nihče« v povprečju uvrščali pomembno več pozitivnih čustev kot španski udeleženci. To pomeni, da se je pogosteje zgodilo, da postavk, katerih vsebina je bilo pozitivno čustvo, niso pripisali nikomur izmed družinskih članov. Povprečno število negativnih čustev v kategoriji »nihče« se med vzorcema ne razlikuje, zato je kategorija nihče tako v slovenskem kot tudi španskem vzorcu negativno valenčna kategorija: v kategoriji močno prevladujejo negativna čustva.

Še posebej je zanimiva kategorija »jaz«, torej kategorija čustev, ki jih je udeleženec pripisal sebi. V tabeli 3 lahko vidimo, da so slovenski in španski udeleženci v približno enaki meri sem uvrščali pozitivna čustva, vendar pa so se pomembne razlike pokazale pri negativnih čustvih. Slovenski študenti so statistično pogosteje sebi pripisovali negativna čustva, in to celo v taki meri, da je celotna valenčna vrednost kategorije »jaz – skupaj« statistično pomembno različna od valenčne vrednosti španskega vzorca: slovenski udeleženci si v povprečju pomembno različno pripisujejo izrazito negativno valenco, samoocena španskih udeležencev pa je primerjalno s tem relativno nevtralna.

Podobno se kategorija »očec« med vzorcema razlikuje v povprečnem številu pripisanih negativnih čustev: slovenski udeleženci so pomembno pogosteje ocenjevali čustveno izmenjavo z očetom kot negativno.

Povprečno število pripisovanih čustev materi se med vzorcema ne razlikuje:

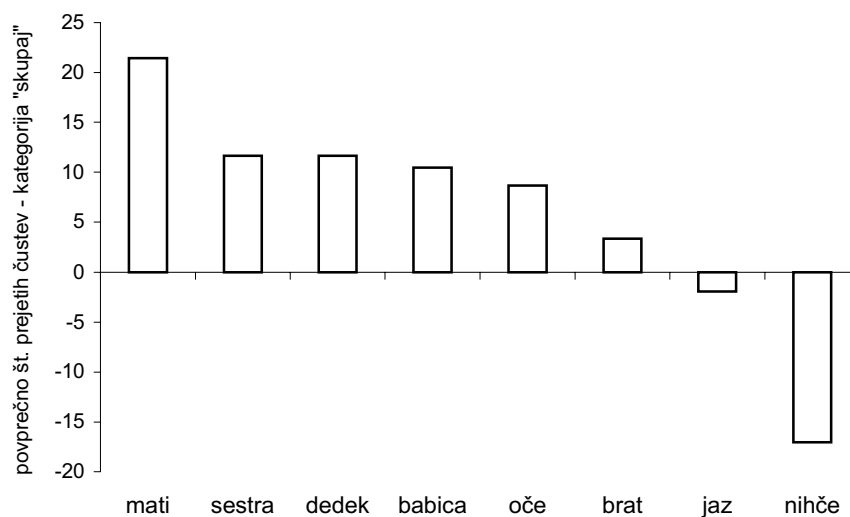
Tabela 3. Izraženost splošne čustvene klime, pozitivnih, negativnih in skupaj pripisanih čustev za posameznega družinskega člana pri TDO, za slovenski in španski vzorec.

KATEGORIJA čustva	vzorec	<i>N</i>	<i>df</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
SČK	Španija	79	152	9,73	7,61	1,01	,31
	Slovenija	75		8,41	8,55		
NIHČE - pozitivna	Španija	79	152	6,78	5,32	-2,01	,05
	Slovenija	75		8,81	7,12		
NIHČE - negativna	Španija	79	152	25,34	11,25	0,09	,93
	Slovenija	75		25,19	8,94		
NIHČE - skupaj	Španija	79	152	-18,56	12,65	-0,79	,43
	Slovenija	75		-17,03	11,35		
JAZ - pozitivna	Španija	79	152	4,01	2,79	-0,57	,57
	Slovenija	75		4,29	3,36		
JAZ - negativna	Španija	79	152	3,93	4,09	-3,41	,00
	Slovenija	75		6,23	4,06		
JAZ -skupaj	Španija	79	152	0,53	4,53	3,16	,00
	Slovenija	75		-1,93	5,16		
OČE - pozitivna	Španija	72	142	20,10	12,84	-1,86	,07
	Slovenija	72		24,01	12,46		
OČE - negativna	Španija	72	142	11,29	9,41	-2,65	,01
	Slovenija	72		15,29	8,73		
OČE - skupaj	Španija	72	142	8,28	18,61	-0,13	,89
	Slovenija	72		8,67	17,44		
MATI - pozitivna	Španija	77	150	34,04	11,12	-0,29	,77
	Slovenija	75		34,55	10,02		
MATI - negativna	Španija	77	150	11,01	9,40	-1,32	,19
	Slovenija	75		12,97	8,94		
MATI - skupaj	Španija	77	150	23,03	17,08	0,59	,55
	Slovenija	75		21,44	15,61		
BRAT - pozitivna	Španija	51	91	16,96	10,94	-1,00	,32
	Slovenija	42		19,21	10,61		
BRAT - negativna	Španija	51	91	11,98	9,78	-1,26	,21
	Slovenija	42		14,52	9,64		
BRAT - skupaj	Španija	51	91	4,98	15,62	0,47	,64
	Slovenija	42		3,36	17,38		

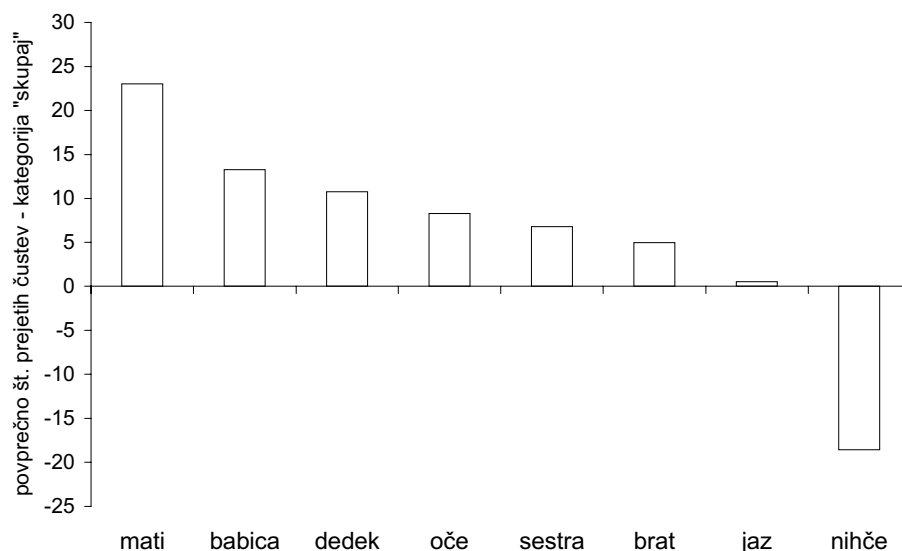
Se nadaljuje na naslednji strani.

Tabela 3 – Nadaljevanje...

KATEGORIJA čustva	vzorec	<i>N</i>	<i>df</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
SESTRA - pozitivna	Španija	46	86	17,80	11,77	-2,38	,01
	Slovenija	42		24,98	12,01		
SESTRA – negativna	Španija	46	86	13,04	8,79	-0,48	,64
	Slovenija	42		13,83	6,48		
SESTRA – skupaj	Španija	47	87	6,77	21,45	-1,25	,22
	Slovenija	42		11,67	14,50		
DEDEK - pozitivna	Španija	16	24	13,94	8,22	-1,22	,23
	Slovenija	10		18,60	11,26		
DEDEK – negativna	Španija	16	24	3,19	4,23	-3,22	,00
	Slovenija	10		11,10	8,32		
DEDEK - skupaj	Španija	16	24	10,75	8,96	0,69	,49
	Slovenija	10		7,50	15,22		
BABICA – pozitivna	Španija	26	47	19,08	10,01	-0,47	,64
	Slovenija	23		20,39	9,45		
BABICA – negativna	Španija	26	47	5,27	4,01	-2,01	,05
	Slovenija	23		9,83	10,71		
BABICA - skupaj	Španija	26	47	13,27	9,15	0,68	,50
	Slovenija	23		10,48	18,66		

Slika 3. Kvalitativna čustvena struktura družin slovenskih udeležencev – valenčna vrednost posameznega družinskega člana.

Slika 4. Kvalitativna čustvena struktura družin španskih udeležencev – valenčna vrednost posameznega družinskega člana.

tako slovenski kot tudi španski udeleženci so mater ocenili kot najbolj pozitivno osebo pri oblikovanju čustvene klime v družini. Tako prvi kot drugi so ji izmed vseh družinskih članov pripisali največ pozitivnih čustev in na ta način materi poleg relativno najpomembnejše psihološke dodali še najbolj pozitivno valenčno funkcijo v družini.

Prav tako se razlike med vzorcema ne pojavljajo pri kategoriji »brat«. Slednji je v približno enaki meri tako pri slovenskih kot tudi španskih udeležencih nosilec pozitivnih kot tudi negativnih čustev in na ta način skorajda valenčno nevtralna oseba v čustveni klimi družine (glej tabelo 3).

Sestra je v slovenskem vzorcu pomembno pogosteje nosilka pozitivnih čustvenih izmenjav. V povprečnem številu pripisanih negativnih čustev in skupne valenčne vrednosti sestre se vzorca medsebojno ne razlikujeta.

Zanimiva pa je tudi čustvena izmenjava udeležencev obeh vzorcev z njihovimi starimi starši. Tako dedek kot babica sta s strani slovenskih študentov statistično pomembno pogosteje ocenjena kot nosilca negativnih čustvenih izmenjav, pri pozitivnih čustvih in kategoriji »skupaj« pa med vzorcema ni razlike.

Za jasnejši pregled povprečnih frekvenc skupaj pripisanih postavk in s tem prepoznavanje valenčne vrednosti posameznih družinskih članov smo oblikovali grafični prikaz, ki prikazuje kvalitativno čustveno strukturo družin slovenskih udeležencev (glej sliko 3).

Mati je ob relativno psihološko najpomembnejši funkciji v družini hkrati tudi najpogosteje nosilka pozitivnih čustvenih izmenjav. Sledi ji sestra in nato t. i. periferne osebe (Bene in Anthony, 1957), za katere avtorja predvidevata, da naj bi kot stari

starši imeli le stransko psihološko vlogo v družini. Rezultati naše raziskave kažejo (glej sliko 3), da imata dedek in babica veliko pomembnejšo in bolj pozitivno vlogo v družini, celo več: v primerjavi z očetom sta pogosteje nosilca pozitivnih čustvenih izmenjav. Povprečno število čustvenih izmenjav med očetom in udeleženci slovenskega vzorca je sicer visoko, vendar pa je oče zelo pogosto nosilec negativnih čustev (glej tabelo 3). Posledično je valenčna vrednost očeta le blago pozitivna in s tem je njegova pozitivna vloga v družini zelo zmanjšana (glej sliko 3). Na skorajda nevtralnem položaju – z nizkim številom pozitivnih in nizkim številom negativnih čustev – postavljajo udeleženci osebo »brat« (glej sliko 3). Posebej pa je potrebno opozoriti na izrazito negativno valenčno vrednost, ki jo slovenski udeleženci pripisujejo sami sebi (glej sliko 3). Vidimo lahko, da si udeleženci pripisujejo več negativnih kot pozitivnih čustev in s tem kažejo na izrazito negativen odnos do samega sebe. Bene in Anthony (1957) to utemeljujeta z izrazito samokritičnostjo in samoobtoževanjem. Zelo veliko povprečno število negativnih čustev so slovenski udeleženci uvrstili v kategorijo »nihče«, pri čemer nas rezultat že lahko usmerja v vprašanje, ali gre pri tem za situacijo, ko udeleženci dejansko niso mogli oz. želeli določenih čustev pripisati posameznim družinskim članom, ali pa se je lahko v tej točki pojavilo zanikanje, težnja po idealizaciji družinske klime in dajanju socialno zaželenih odgovorov. Natančneje se bomo tega vprašanja lotili v poglavju Interpretacija.

Podobno kot za rezultate slovenskega smo oblikovali kvalitativno čustveno strukturo družin udeležencev španskega vzorca (glej sliko 4).

Mati je tudi pri španskih udeležencih nosilka psihološko najbolj pozitivne funkcije v družini (glej sliko 4). Sledita ji babica in dedek, medtem ko je oče s povprečnim skupnim številom pripisanih čustev postavljen šele na četrto mesto. Podobno kot za slovenski vzorec lahko tudi za španski vzorec trdimo, da je očetova funkcija v družini manj pozitivna in ni v skladu s psihološko funkcijo, o kateri poročajo nekatere raziskave (Bene in Anthony, 1975). Sebe španski udeleženci ocenjujejo relativno nevtralnno, saj se valenčna vrednost giblje okrog nič. V kategorijo "nihče" pa so španski podobno kot slovenski udeleženci v povprečju uvrstili največ negativnih postavk TDO.

Povzamemo lahko, da je tako kot v slovenski tudi v španski družini mati temeljno gonilo in glavna oblikovalka čustvene klime v družini. Pri tem se v tesno koalicijo povezuje z babico, ki kot močna in pozitivna osebnost igra pomembno vlogo v urejanju in uravnavanju družinskih odnosov. Na mesto očeta, ki je ponovno postavljen na periferijo družinskega dogajanja, stopa dedek. Sorojenci nimajo pomembnejše psihološke vloge pri oblikovanju čustvene klime v družini.

Razprava

Glavni problem raziskave je bil ugotoviti, kakšna je čustvena klima v družinah slovenskih in španskih udeležencev ter dobljene rezultate medsebojno primerjati.

Najprej nas je zanimala splošna čustvena klima v družini, pri čemer smo

predpostavljali, da ne obstajajo razlike v splošni čustveni klimi slovenskih in španskih družin.

Dobljeni rezultati našo hipotezo potrjujejo (glej tabelo 3). Nikjer v strokovni literaturi nismo zasledili, da bi strokovnjaki preverjali razlike v čustveni klimi družine glede na njeno narodnostno ali katerokoli drugo socialno demografsko pripadnost. Oblikovanje in spreminjanje čustvene klime neke vsakdanje, »povprečne« družine, kjer niso prisotni drugi potencialno »čustveno patološki« dejavniki (npr. zloraba drog, alkoholizem in nasilje v družini, težave v duševnem zdravju družinskih članov), naj bi se dogajalo zgolj na osnovi spreminjanja družinske strukture v okviru samega razvojnega ciklusa družine (Tomori, 1994). Tako lahko ugotovimo, da se družine naših udeležencev, upoštevajoč udeležencevo kronološko starost, najverjetneje nahajajo v t. i. obdobju »družina z adolescentom«. Splošni čustveni klimi v družinah udeležencev slovenskega in španskega vzorca naj bi se potem na osnovi predstavljenih razvojnih zakonitosti medsebojno ne razlikovali: lotevali naj bi se podobnih razvojnih nalog družine, soočali s podobnimi težavami in na osnovi tega oblikovali kvalitativno podobne čustvene relacije med družinskimi člani. Že v uvodu predstavljena teoretična spoznanja (Tomori, 1994) poudarjajo, da pomeni prav to obdobje najbolj burno in razgibano fazo v razvojnem ciklusu družine. Ena njenih osnovnih razvojnih nalog v tem obdobju je podpora (tudi čustvenemu) osamosvajanju adolescenta, sprejemanje pogosto prisotnih adolescentovih močnih čustvenih stanj, razpoloženskih nihanj in identitetnih kriz (Tomori, 1994). Dejstvo je, da je to obdobje še posebej čustveno intenzivno v družinah, kjer se ob osamosvajanju pojavi izključevanje ali pa pretesna čustvena bližina med družinskimi člani, kjer razvojne naloge predhodnih faz družinskega razvojnega ciklusa niso bile razrešene in zato le-te postajajo dodatno breme v vseh naslednjih obdobjih. Predmet posebnih raziskav o čustveni klimi v družini so bile predvsem t. i. patogene družine (npr. družine s shizofrenim članom; družine z agresivnim otrokom, Connolly in O'Moore, 2003; družine, kjer vlada nasilje, ipd.), kjer naj bi se čustvena klima povezovala npr. z »izstopajočim« družinskim članom (npr. osebo s težavami v duševnem zdravju), ki preoblikuje družinske odnose, se oblikovala na podlagi prav teh relacij in se posledično kvalitativno tudi močno razlikovala od »normalne« čustvene strukture družine.

Natančnejšo analizo čustvene klime v družini nam nudi pregled skupnega povprečnega števila pripisanih čustev, torej posameznikova relativna psihološka pomembnost, in pa medsebojna primerjava pozitivnih in negativnih pripisanih čustev, ki pove, kakšna je valenčna vrednost posameznega družinskega člana.

S pojmom hipotetične distribucije relativne psihološke pomembnosti družinskih članov (glej sliko 1) sta Bene in Anthony (1957) poskušala opozoriti na pomembno dejstvo stabilnosti čustvenih izmenjav znotraj družinske skupine. Na osnovi raziskav poudarjata, da je z vidika otroka najpogosteje prav mati tista, s katero že od rojstva dalje opravlja največ čustvenih izmenjav. Glede na povprečno število pripisanih čustev naj bi materi sledil oče, ki naj bi kot drugi čustveno in psihološko pomembnejši član družine zagotavljal otroku zadovoljivo količino očetovskih čustvenih odnosov. Na tretjo

pozicijo avtorja postavljata otrokove sorojence, s katerimi naj bi otrok vzpostavljala ponovno kvalitativno drugačne, a hkrati za njegov čustveni in predvsem socialni razvoj zelo pomembne čustvene vezi. V primerjavi z omenjenimi družinskimi člani pa naj bi otrok najredkeje stopal v čustvene izmenjave s starimi starši oz. z ostalimi perifernimi osebami, kot so prijatelji, znanci, sorodstvo, torej osebami, ki niso člani ožje nuklearne družine. Omenjenemu avtorja v testu dodajata še kategoriji »jaz« in »nihče«, v katero naj bi otrok uvrščal najmanj pripisanih čustev.

Rezultati naše raziskave zgornjih ugotovitev avtorjev testa ne potrjujejo (glej sliki 3 in 4). Odmik dobljenih rezultatov slovenskega in španskega vzorca od hipotetične distribucije lahko opazimo pri osebah *sestra*, *brat* in *oče*. Ugotovimo lahko, da je prišlo do pomika distribucije pripisanih čustev od staršev, torej očeta, k sorojencem (sestri in bratu). Posledično lahko govorimo o večji čustveni bližini med udeležencem in sestrom ter udeležencem in bratom ter o večji čustveni oddaljenosti med udeležencem in očetom. Omenjeno verjetno lahko še lažje razumemo, če upoštevamo rezultate o čustveni valenci družinskih članov (glej sliki 3 in 4). Distribucija čustvene valence družinskih članov slovenskega vzorca (glej sliko 3) kaže, da je kot najbolj pozitivna oseba označena mati, sledi ji sestra, dedek in babica, medtem ko je oče zaradi velikega števila negativnih čustev (glej tabelo 3) postavljen na periferno pozicijo v družinski čustveni izmenjavi. Zaradi dejstva, da se je odmik v relativni psihološki pomembnosti družinskih članov od hipotetične distribucije relativne psihološke pomembnosti posameznih oseb pojavil zgolj pri nekaterih družinskih članih, se želimo podrobneje ustaviti prav pri razlagi teh sprememb.

Sestra je označena kot član družine, do katerega udeleženci čutijo tesno in večinoma pozitivno čustveno povezavo (glej tabelo 3). Če upoštevamo dejstvo, da so bili udeleženci obeh vzorcev v veliki meri predvsem ženskega spola in so kot čustveno najpomembnejšega družinskega člana navajali mater, lahko pridemo do zanimivih zaključkov. Menimo namreč, da bi lahko tako v slovenski kot tudi v španski družini govorili o prisotnosti fenomena t. i. »koalicije žensk« (Dallos, 1999), pri čemer gre za izredno tesne čustvene povezave med družinskimi člani ženskega spola. V slovenskem vzorcu zasledimo žensko triado, ki jo sestavljajo udeleženka, mati in sestra, v španskem vzorcu pa zasledimo triado med udeleženko, materjo in babico. Namen teh vezi med družinskimi člani istega (v našem primeru ženskega) spola je intenzivno prenašanje specifičnih izkušenj med generacijami žensk: babica kot izredno močna oseba prenese informacije na svojo hčerko in hkrati tudi na vnukinjo, slednja pa kot mati že prenaša izkušnje na svojo hčer, itn. (Dallos, 1999). Vsebina teh informacij je navadno predvsem svetovalne narave, pogosto pa se tudi na ta način znotraj družine iz roda v rod prenašajo t. i. družinski miti, torej bolj ali manj prikriti in navadno tabuizirani dogodki znotraj ožje ali širše družine (Tomori, 1994). Dallos (1999) opozarja tudi na negativne učinke tovrstnih koalicij. Najsi gre za ženske ali moške koalicije, v obeh primerih je navadno koalicija že po definiciji usmerjena proti nasprotnemu spolu znotraj in izven družine. Na ta način omenjen koalicijski podsistem izloča ostale družinske člane, ki v omenjeno združbo ne sodijo in posledično prispeva k rahljanju vseh družinskih čustvenih odnosov,

ki se nahajajo izven te koalicije. Rezultati kažejo, da bi lahko bil fenomen koalicije žensk še močnejše prisoten v španski družini (ker gre v koaliciji za prisotnost dveh odraslih oseb; glej sliko 4). Valenčna distribucija pripisanih čustev namreč pokaže, da so španski udeleženci ponovno kot najbolj pozitivnega člana družine izbrali mater, ob njo pa postavili babico. Na ta način lahko ponovno sestavimo že omenjeno žensko triado (sestavljeno iz udeleženke raziskave, matere in babice), za katero je verjetno, da znotraj družinskega sistema pomeni močno žensko koalicijo. O podobnih rezultatih poročajo tudi nekatere druge raziskave, ki so zajele predvsem udeležence latinskega porekla, torej Špance, Južnoameričane ipd. (Dallos in Sapsford, 1999). Ugotovili so namreč, da je specifična značilnost predvsem družin latinskega porekla prisotnost zelo intenzivnih vezi nuklearne družine s starimi starši (navadno materinimi starši), ki neredko tudi živijo skupaj kot večgeneracijska družina v isti hiši, se dejavno udeležujejo in sodelujejo pri vsakodnevnih družinskih dogodkih ipd. S tem stari starši zelo aktivno posegajo v življenje »mlade« družine in pomembno sooblikujejo vse družinske odločitve. Menimo, da se del te vsakdanjosti španskih udeležencev (podobno kot tudi pri prej opisanih rezultatih slovenskih udeležencev) odraža tudi v naši raziskavi, saj so študenti poročali tudi o izraziti čustveni bližini med njimi in starimi starši.

Po drugi strani pa je iz dobljenih rezultatov tako slovenskih kot tudi španskih udeležencev razviden poseben položaj očeta. Kot smo že omenili, je glede na hipotetično distribucijo relativne psihološke pomembnosti viden odmik v relativni psihološki pomembnosti očeta v negativni smeri, torej od predvidenega relativno pomembnega k dobljenemu relativno manj pomembnemu psihološkemu položaju (glej sliko 3 in 4). Podrobnejša analiza pripisanih čustev pokaže, da so slovenski udeleženci očetu pripisali statistično pomembno večje povprečno število negativnih čustev kot pa španski udeleženci. Ugotavljamo, da slovenski udeleženci ocenjujejo čustvene izmenjave z očetom v veliki meri kot negativne (glej tabelo 3), čeprav nosi v skupnem seštevku čustven odnos do očeta še vedno pozitiven predznak (glej sliko 3). Podobno z vidika pogostosti čustvenih izmenjav očeta označujejo tudi španski udeleženci. Kot nosilec majhnega števila sicer pozitivno valenčnih čustvenih izmenjav pristane v periferni coni čustvene psihološke vpletenosti v družini. Za poseben čustveni položaj očeta, torej odmik dobljenih rezultatov od predstavljene hipotetične distribucije, v slovenski in španski družini vidimo več možnih razlag.

Eden izmed možnih vidikov očetove oddaljenosti, manj pogostih čustvenih

Tabela 4. Stopnja zaposlenosti* prebivalstva glede na starostno in spolno strukturo populacije med letoma 1998 in 2003.

starost	1998			1999			2000			2001			2002		
	skupaj*	M	Ž	skupaj	M	Ž	skupaj	M	Ž	skupaj	M	Ž	skupaj	M	Ž
20–24	42,2	50,7	33,3	45,5	53,5	37,2	46,3	53,6	38,7	51,6	61,3	41,5	52,7	57,7	47,4
25–54	63,2	78,8	47,2	65,4	82,8	47,3	67,8	82,8	52,3	68,6	83,9	52,6	68,2	81,7	54,0
nad 55	16,4	27,1	7,5	17,9	28,2	9,3	18,0	28,8	9,1	18,0	28,8	9,0	19,0	29,5	10,2

* Stopnja zaposlenosti pomeni odstotek zaposlenih glede na populacijo v posamezni starostni skupini (Nacionalni statistični inštitut Kanarskih otokov, 2005)

izmenjav in lociranja na periferijo družinskega dogajanja, je lahko preprosto posledica prej omenjene t. i. koalicije žensk znotraj družine (torej neposredno tudi dejstva, da je spolna struktura obeh vzorcev nesimetrična v prid žensk). Če predvidevamo, da se znotraj družinskega sistema oblikuje triada – tesne čustvene vezi med materjo, babico in/ali sestro ter udeleženko raziskave – gre pri tem za oblikovanje svojstvenega podsistema s specifičnimi značilnostmi in navadno zelo rigidnimi in nepropustnimi mejami (Dallos, 1999). Kot že omenjeno, je ena teh značilnosti tudi negativen odnos do nasprotnega, torej moškega spola in izključevanje vseh članov družine nasprotnega spola iz medsebojnih čustvenih izmenjav. Posledično je lahko oče kljub svoji morebitni želji, da bi vzpostavil čustvene odnose z adolescentom in ostalimi družinskimi člani, ob močni ženski koaliciji odrinjen na periferijo družinskega življenja.

Kot drug mogoč dejavnik, ki bi se lahko povezoval z negativnimi in šibkimi čustvenimi odnosi z očetom, je očetova zaposlenost. Na ta način bi lahko utemeljili predvsem rezultate španskega vzorca.

Dejstvo je namreč, da statistični podatki Nacionalnega statističnega inštituta Kanarskih otokov (glej tabelo 4) kažejo, da je v večji meri zaposlen predvsem moški del prebivalstva. Posledično so ženske najpogosteje doma kot gospodinje. Tako lahko sklepamo, da pomeni odsotnost očeta tudi dejansko fizično odsotnost od doma in je tako čustveno šibkejša vez med njim in udeleženci raziskave posledica prav tega dejstva. Nadalje pa lahko vzroke za v večji meri negativno čustveno izmenjavo iščemo v tem, da je morebiti oče kot edini zaposleni v družini najpogosteje pod velikim stresom, ki ga iz službe neredko prinaša domov. Slednje namreč potrjujejo raziskave o čustvenih prenosih (»emotional transmission«) v vsakodnevem družinskem življenju (Larson in Almeida, 1999). Avtorja sta ugotovila, da v nekaterih družinah obstajajo vzorci ponavljajočega se prenašanja čustev z enega družinskega člana na drugega. Emocionalno prenašanje definirata kot pojav, ko določen dogodek ali čustva v dnevnikih izkušnjah enega člana kažejo konsistentno prediktivno povezavo s čustvi ali vedenjem drugih družinskih članov (Larson in Almeida, 1999). Ugotovila sta, da obstajajo konstantni ponavljajoči se vzorci natančno določenih poti prenašanja predvsem negativnih čustev (za pozitivna čustva korelacije niso bile statistično pomembne), pri čemer je ta pot vezana na razporeditev strukture hierarhije moči v družini. Pot prenosa čustev tako poteka od očeta preko matere do otrok (Larson in Almeida, 1999). Posebej zanimivi pa so rezultati, ki govorijo o izvoru čustev, ki se potem prenašajo v družino. Rezultati več raziskav (Crouter, Perry–Jenkins, Huston in Crawford, 1989; Repetti, 1989, 1997) so pokazali, da so očetove dnevne izkušnje na njegovem delovnem mestu pomemben vir čustev v družini, z izkušnjami mater na delovnem mestu pa niso našli pomembnih povezav. Posledično lahko predvidevamo, da je morebitni stres očeta na delovnem mestu, doživljanje negativnih občutij in posledično prenašanje le-teh v družinsko okolje tudi v naši raziskavi morebiten vzrok pripisovanja negativnih čustvenih izmenjav med udeleženci in očetom.

Kot tretji možen vzrok za manj pogoste in negativne čustvene odnose med udeležencem in očetom pa vidimo v dejstvu, da se skozi razvoj družine in posameznika

v njej spreminjajo tudi odnosi med družinskimi člani. V tem primeru se želimo na kratko dotakniti predvsem sprememb v odnosu med adolescentom in očetom. Raziskave namreč kažejo (Collins in Russell, 1991), da se interakcije med očetom in adolescentom tekom adolescence (v smeri od zgodnje do pozne adolescence) spremenijo v kvantiteti interakcije, kvaliteti interakcije in pa v interpresonalni percepciji odnosa. Tako se spremembe v količini interakcije kažejo kot manj pogosta in krajša skupaj preživeta časovna obdobja. Spremembe v kvaliteti interakcije so vidne v večjem medsebojnem sprejemanju in zmanjšani konfliktnosti. Spremembe v interpersonalni percepciji, ki so značilne predvsem za zgodnje obdobje adolescence in adolescentov razvoj sociokognitivnih sposobnosti, pa se kažejo kot kompleksnejše zaznavanje odnosa. Raziskave, ki so podrobneje preučevale spremembe v kvaliteti interakcij (Almeida in Galambos, 1993), poročajo, da je v obdobju od zgodnje proti pozni adolescenci opazna očetova manj konsistentna kvaliteta interakcij, pri čemer je viden predvsem upad nudenja topline in sprejemanja adolescenta. Avtorja pojasnjujeta, da pri tem ne gre dejansko za manjše sprejemanje adolescenta, temveč za to, da se večajo očetova pričakovanja po tem, da se adolescent osamosvoji, pokaže individualno in odgovorno vedenje. Menimo, da moremo na osnovi teh raziskav tudi sami tako argumentirati dobljene rezultate. Poročanje udeležencev o odsotnosti čustvenih izmenjav z očetom lahko pripišemo težnji očeta po večjem osamosvajanju adolescenta na eni strani ali dejstvu, da se že adolescent sam obrača proč od družinskih članov – zaradi pogostih negativnih čustvenih izmenjav potemtakem najverjetneje najprej od očeta – in svojo pozornost usmerja v iskanje kontaktov in čustvenih odnosov izven primarne družine.

Raziskava je dala tudi zelo zanimive rezultate pri kategorijah »jaz« in »nihče« (glej sliki 3 in 4, tabelo 3). Vidimo lahko, da so slovenski udeleženci v primerjavi s španskimi statistično pomembno pogosteje uvrščali pozitivna čustva v to kategorijo, medtem ko so študenti obeh vzorcev v kategorijo »nihče« uvrstili kar največje število negativnih čustev (glej sliki 3 in 4). E. Bene in Anthony (1957) namreč predvidevata, da udeleženec v kategorijo »nihče« uvršča le majhno število posamičnih čustev. Vsekakor pa naj ne bi povprečno število pripisanih čustev presegalo števila pripisanih čustev ostalim družinskim članom. Naši rezultati kažejo popolnoma drugačno sliko: v kategorijo »nihče« v povprečju udeleženci uvrščajo največje število predvsem negativnih čustev. Zato lahko iz omenjenega prepoznavamo pomemben psihološki indikator obrambe, t. i. obrambni mehanizem odrekanja ali prikrajšanja. Na obrambni mehanizem odrekanja lahko sklepamo, ko udeleženec večino negativnih ali pa pozitivnih postavk usmerja v kategorijo »nihče« (Bene in Anthony, 1957). Pomeni pa obrambo pred izražanjem udeleženčevega občutka krivde, morebitno težnjo posameznika k dajanju socialno zaželenih odgovorov, olepševanju dejanskih družinskih razmer ipd. Vidimo lahko, da se je prikrajšanje pri pripisovanju negativnih čustev pojavilo tako v slovenskem kot v španskem vzorcu, kar pomeni, da lahko govorimo o splošni težnji posameznikov k dajanju socialno zaželenih odgovorov in morebitnemu zanikanju, maskiranju dejanskega stanja v družini. Ob tem je pomembno tudi to, da so slovenski v primerjavi s španskimi udeleženci pomembno pogosteje v kategorijo »nihče« uvrščali pozitivna čustva. Tako

lahko ugotovimo, da se je pri slovenskih udeležencih pogosteje zgodilo, da niso pripisali pozitivnih čustev nobenemu izmed družinskih članov. Vzroki za to so lahko različni. Poleg zgoraj omenjenih možnih razlag – težnji udeležencev k oblikovanju socialno sprejemljivejše podobe družine – lahko dodamo še možnost, da je izražanje in opisovanje odnosov slovenskih udeležencev pod vplivom drugačnega kriterija ocenjevanja. Dejstvo je namreč, da je skupina postavk čustev sestavljena iz srednje in močno izraženih čustev (glej poglavje Metoda). Posledično bi se lahko slovenski udeleženci v svoji težnji k dajanju srednjih odgovorov (blažji kriterij ocenjevanja) le redko odločali za pripisovanje močnih pozitivnih čustev posameznim družinskim članom. V okviru pričujoče študije pa gotovega vzroka za omenjeni pojav odrekanja ne moremo podati.

Poleg kategorije »nihče« so se zanimivi rezultati pokazali tudi pri kategoriji »jaz«. Omeniti je potrebno predvsem statistično pomembno pogostejše pripisovanje negativnih čustev slovenskih udeležencev kategoriji »jaz« (glej tabelo 3). Slednje avtorja testa E. Bene in Anthony (1957) interpretirata kot prisotnost pomembnega psihološkega indikatorja, t. i. egocentričnih odgovorov, ki kažejo na veliko preokupacijo posameznika s samim seboj. V okviru egocentričnih odgovorov prepoznamo dve obliki teh odgovorov (Bene in Anthony, 1957): prva, t. i. pretirana avtoerotičnost, ko je večina pripisanih čustev pozitivnih, ali pa druga, t. i. pretirana avtoagresivnost, ko je večina pripisanih čustev negativnih. V primeru naših rezultatov lahko vidimo, da gre pri rezultatih slovenskih udeležencev za pojav velike avtoagresivnosti (večina pripisanih čustev je negativno valenčnih). E. Bene in Anthony (1957) menita, da se avtoagresivni odgovori pojavljajo pri udeležencih, ki so bili v družinskem okolju skozi otroško obdobje pogosto odklonjeni. Posledično naj bi ti adolescenti pogosteje kazali občutke manjvrednosti, izražali občutja krivde in sramu. Razvili naj bi neko specifično sovraštvo do sebe in bili pogosto avtoagresivni. Podobne rezultate kaže tudi raziskava povezanosti družinskih odnosov in agresivnih otrok (Connolly in O'Moore, 2003). Avtorici namreč poročata, da so adolescenti, ki so v otroštvu znotraj družine izkusili nizko emocionalno podporo, pomanjkanje družinske povezanosti ali odsotnost očeta, kasneje v adolescenci pogosteje izražali agresivno vedenje do sovrstnikov in poročali o kroničnem občutku pomanjkanja varnosti.

Zaključki, omejitve in vrednost raziskave ter možnosti nadaljnjega raziskovanja

Pričujoča študija je pokazala, da ne moremo govoriti o kvalitativno različni čustveni klimi v slovenski in španski družini. Celo nasprotno: tako v prvi kot drugi zasledimo podobne vzorce organizacije in čustvene strukture družine. Udeleženci obeh vzorcev so namreč na eni strani poročali o izrazito pozitivnih in pogostih čustvenih izmenjavah z materjo, po drugi strani pa o izredno šibkih čustvenih vezeh z očetom. Slednje čustvene vezi so bile še posebej negativno označene s strani slovenskih udeležencev. Omenjeno odsotnost očeta iz jedra vsakodnevnega družinskega dogajanja

bi lahko tako v slovenski kot tudi španski družini spremljal in morebiti na nek način tudi pogojeval predstavljen fenomen koalicije žensk. Kot izredno pozitiven in pomemben član družine se je ob babici, ki sooblikuje špansko koalicijo žensk, pokazal tudi dedek, za katerega lahko predpostavljamo, da z odsotnostjo očeta tako v slovenski kot tudi v španski družini sprejema očetov(sk)e naloge na lastna ramena. Vendar pa bi ta predpostavka zahtevala dodatno nadaljnje raziskovanje. Posebej zanimivi so rezultati razvrščanja čustev v kategorijo »nihče«, kjer je bilo največ uvrščenih negativnih čustev, obenem pa so slovenski v primerjavi s španskimi udeleženci tej figuri pripisovali tudi pomembno več pozitivnih čustev. Rezultati so tako pokazali, da so študenti s tem izrazili težnjo dajati socialno zaželene odgovore, družino prikazati kot bolj pozitivno, jo idealizirati ali morebiti na ta način celo zanikati (nezaželeno) obstoječe stanje v družini. V opisanem se jasno zrcali pojav posebnega psihološkega indikatorja, t. i. obrambnega mehanizma odrekanja. Ob tem pa so rezultati pokazali pomembno razliko med vzorcema v čustvenem odnosu do sebe: slovenski udeleženci so si v primerjavi s španskimi pomembneje pripisovali negativna čustva. Tako lahko iz rezultatov razberemo prisotnost egocentričnih odgovorov – v primeru slovenskih študentov predvsem pretirano avtoagresivnih egocentričnih odgovorov.

Študija s seboj prinaša na eni strani kar nekaj omejitev, po drugi strani pa nas dobljeni rezultati usmerjajo še na nova, danes v stroki še vedno premalo raziskana vprašanja. V nadaljevanju najprej navajamo nekaj omejitev raziskave:

- Omejitve raziskave, ki izvirajo iz izbranega vzorca udeležencev: Gre za dejstvo, da je naš vzorec tako slovenskih kot tudi španskih udeležencev omejen na selekcionirano populacijo. V raziskavo ni bil vključen reprezentativen vzorec celotne adolescentske populacije, temveč zgolj študenti, še ožje, izključno študenti psihologije. Dodatno pa je vzorec selekcioniran tudi po spolu: pregled spolne strukture vzorcev obeh narodnosti pokaže, da vzorec glede na spol ni bil uravnotežen, saj je bila večina udeleženk ženskega spola (glej poglavje Metoda).
- Raziskava čustvene klime v družini sloni na pripisanih čustvih, ki jih percipirajo zgolj udeleženci raziskave: Dobljeni rezultati o čustvenih izmenjavah temeljijo zgolj na poročanju o čustvenih izmenjavah s strani udeležencev raziskave, ob tem pa ne upoštevamo dejstva, da lahko na čustvene izmenjave gledamo z več vidikov, saj čustvene odnose v družini vsak družinski član doživlja na popolnoma svojstven način (Tomori, 1994). Tako bi morebiti dobili popolnoma drugačno podobo o čustveni klimi v slovenskih in španskih družinah, če bi v raziskavo vključili npr. starše, stare starše, sorojence udeležencev, oziroma bi lahko govorili o večji veljavnosti rezultatov v primeru, da bi Test družinskih odnosov zaporedoma aplicirali na več družinskih članih iste družine.
- S skupinsko aplikacijo Testa družinskih odnosov izgubljam nekaj za kvalitativno analizo rezultatov relativno pomembnih podatkov: Pri tem bi radi najprej opozorili na to, da individualna aplikacija Testa družinskih odnosov pred samo izvedbo preizkušnje predvideva še predhodni psihološki razgovor ali anamnestični

intervju, katerega namen je ugotoviti, kolikšno je dejansko število članov v družini, kakšna je struktura družine, kateri člani so objektivno prisotni v interakciji s preizkušancem, dobiti razvojne anamnestične podatke ipd. Dejstvo pa je, da že narava preizkušnje same dopušča, da se udeleženec po lastni presoji odloči, kateri so tisti družinski člani, ki jih bo ali ne bo v nadaljevanju tudi vključil v preizkušnjo. Prav slednje informacije pa pri skupinski aplikaciji nimamo. Ne moremo zagotovo vedeti, ali je npr. udeleženec, ki med svoje družinske člane ni uvrstil očeta, dejansko tudi brez očeta (npr. da je oče umrl), ali da sta starša ločena ali pa so npr. čustvene vezi med adolescentom in očetom tako izrazito negativne, da ga enostavno udeleženec v svojih predstavah o tem, koga pojmuje kot družinskega člana, sploh ne vključuje več. Na drugi strani pa lahko na podoben način udeleženec v okvir svoje »družine« doda morebitne zunanje osebe, kot so prijatelji, znanci ipd.

Po drugi strani pa so dobljeni rezultati pokazali, predvsem ob dejstvu, da pri nas nismo zasledili študij, ki bi se ukvarjale zgolj z analizo čustvenih relacij v družini, da je pričujoča študija prinesla kar nekaj novih podatkov na raziskovalno področje čustvene klime v družini. Sicer drži, da je družina tudi na Slovenskem pogosto predmet preučevanja, vendar pa nismo zasledili fokusiranja raziskave zgolj na čustveno klimo v družini, torej pojma, ki se distancira od vprašanja avtoritete, kaznovanja, vzgoje, komunikacije ipd. Zato ta sfera še vedno ostaja v veliki meri neraziskana in posledično izredno zanimivo poglavje za oblikovanje novih raziskovalnih vprašanj. V nadaljevanju želimo zato zgolj nakazati in opozoriti na nekatera vprašanja, ki so tesno vezana na raziskovanje čustvene klime v družini.

Najprej je pomembno vprašanje, ali lahko aktualne teoretične paradigme družinske terapije, kot je npr. sistemska družinska terapija, ali še bolje porajajoče se družinske psihologije dovolj zadovoljivo razložijo kompleksnost čustvenih odnosov znotraj družinske skupine. Sistemska družinska paradigma se po eni strani namreč na posreden način z vpeljavo pojmov strukture, mej in hierarhije razporejanja moči v družini sicer res dotika tudi področja čustvovanja in čustvene klime v družini, po drugi strani pa se za podrobnejšo analizo zapletenih čustvenih vezi in odnosov v družini pokaže s specifičnimi znanji manj oborožena. Spoznanju o nebogljenosti sistemske paradigme, ko pridemo do vprašanja čustvenih odnosov znotraj družine, pritrjuje tudi G. Čačinovič Vogrinčič (1998). Avtorica pravi, da raziskave in terapevtski koncepti, ki temeljijo na teoriji komunikacij in sistemske teoriji, »izpuščajo čustva«. Tako menimo, da bi šele z oblikovanjem novih teoretičnih dognanj na tem področju družinske psihologije lahko veliko bolj utemeljeno in veljavno argumentirali rezultate raziskav čustvene klime v družini.

V okviru rezultatov študije smo na eni strani zaobjeli le faktor splošne čustvene klime v družini, na drugi strani pa smo se v analizi čustvenih izmenjav med udeležencem in posameznimi družinskimi člani omejili predvsem na valenco čustvenih izmenjav. Raziskave (npr. Larson in Almeida, 1999) kažejo, da v okviru čustvenih izmenjav med

družinskimi člani ne moremo govoriti o uravnoveženih vlogah in enakovrednih 'prispevkih' članov v čustvenih izmenjavah. Še natančneje: poti čustvenih prenosov naj bi sledile hierarhiji moči v družini, torej gre prenos od očeta, preko matere do otrok (Larson in Almeida, 1999). Ob tem pa se odpira vprašanje, na kakšen način poteka prenašanje čustev in medsebojno čustveno sovplivanje v slovenskih družinah. Ali obstajajo razlike v vzorcih čustvenih prenosov tudi na medkulturnem nivoju, oz. kako se vzorci čustvenih prenosov razlikujejo glede na čustveno različno izrazne kulture? Po drugi strani pa je zanimivo tudi vprašanje, ali je vzorec prenašanja čustev odvisen tudi od valence čustev: ali se negativna in pozitivna čustva prenašajo na enak način in po enakih poteh. Zanimivo bi bilo raziskati, kateri so tisti moderatorji čustvene klime v družini, ki lahko pomembno izboljšajo kvaliteto čustvenih odnosov. Na ta način bi skušali ugotoviti, kaj lahko intenzivira ali blokira prenos čustev v družini. Nekateri podatki namreč kažejo (Larson in Almeida, 1999), da lahko govorimo o dveh vrstah dejavnikov, ki vplivajo na oblikovanje čustvene klime v družini: stabilnih (npr. osebnostne lastnosti družinskih članov) in spremenljivih (npr. občasni načini spoprijemanja družine s stresnimi dogodki). Morebiti bi bilo za večjo aplikativno vrednost študije in v terapevtske namene zanimivo ugotoviti tudi, ali lahko npr. z metodo ozaveščanja in razjasnjevanja (klarifikacije) čustvenih odnosov pomembno izboljšamo čustveno klimo v družini.

Kot eno pomembnejših ugotovitev naše raziskave ocenjujemo zanimive podatke o čustvenih odnosih med udeležencem in očetom. Rezultati obeh vzorcev kažejo, da ima oče zgolj obrobno funkcijo v adolescentovih čustvenih izmenjavah, slovenski udeleženci pa so čustvene odnose z očetom še posebej označili kot negativne. V okviru nadaljnje raziskave bi se lahko natančneje osredotočili na relacijo med udeleženci in očetom. Raziskave namreč kažejo (Almeida in Galambos, 1993), da se narava interakcij v obdobju od zgodnje do pozne adolescence med očetom in adolescentom kvantitativno in kvalitativno spreminja. Ob tem se postavlja vprašanje, v kolikšni meri spol adolescenta pogojuje in/ali usmerja interakcijo med njim in očetom in v kolikšni meri lahko dejansko govorimo o očetovi odsotnosti iz osrednjih adolescentovih čustvenih izmenjav.

Literatura

- Almeida, D. M. in Galambos, N. L. (1993). Continuity and change in father-adolescent relations. *New directions for child development*, 62, 27–40.
- L'Abate, L. (1994). *Family evaluation*. Thousands Oaks, California: Sage.
- Bene, E. in Anthony, J. (1975). *Manual for Family Relation Test*. London: National Foundation for Educational Research in England and Wales.
- Collins, W. A. in Russell, G. (1991). Mother-Child and Father-Child Relationships in Middle Childhood and Adolescence: A Developmental Analysis. *Developmental Review*, 11 (2), 99–136.
- Connolly, I. in O'Moore, M. (2003). Personality and family relations of children who bully. *Personality and Individual Differences*, 35, 559–567.

- Crouter, A. C., Perry–Jenkins, M., Huston, T. L. in Crawford, D. W. (1989). The influence of work-induced psychological states on behaviour at home. *Basic and Applied Social Psychology*, 10, 273–292.
- Čačinovič Vogriničič, G. (1998). *Psihologija družine: prispevek k razvidnosti družinske skupine [Family psychology: a contribution to clearness of a family group]*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Dallos, R. (1999). *Constructing family life: Family belief system*. V J. Muncie, M. Wetherell, M. Langan, R. Dallos in A. Cochrane (ur.), *Understanding the family* (str. 30–55). London: Sage Publications.
- Dallos, R. in Sapsford, R. (1999). *Patterns of diversity and lived relations*. V J. Muncie, M. Wetherell, M. Langan, R. Dallos in A. Cochrane, A. (ur.). *Understanding the family* (str. 210–285). London: Sage Publications.
- Fraser, B. J. (1989). Twenty years of classroom climate work: Progress and prospect. *Journal of Curriculum Studies*, 21, 307–327.
- Kantor, D in Lehr, W. (1975). *Inside the family*. San Francisco: Jossey Bass.
- Larson, R. W. in Almeida, D. M. (1999). Emotional Transmission in the Daily Lives of Families: A New Paradigm for Studying Family Process. *Journal of Marriage and the Family*, 61, 5–20.
- Moos, R. H. (1979). *Evaluating educational environment: procedures, measures, findings and policy in implications*. San Francisco: Jossey–Bass.
- Pagès, M. (1968). *La vie affective des groupes*. Pariz: Dunod.
- Parkin, A. (2001). The Bene-Anthony Family Relations Test revisited: its place in research and clinical practice. *British Journal of Medical Psychology*, 74, 323–349.
- Repetti, R. L. (1989). Effects of daily workload on subsequent behaviour during marital interaction: The roles of social withdrawal and spouse support. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 651–659.
- Repetti, R. L. (1997). *The effects of daily job stress on parent behaviour with preadolescents*. Prispevek, predstavljen na bienalnem srečanju društva Society for Research in Child Development, Washington DC, 21.5.1997.
- Skyner, R. (1982). *Framework for viewing the family system*. V A. Bentovim, G. G. Barnes in A. Cooklin (ur.), *Family Therapy: Complementary frameworks of theory and practice* (str. 75–113) London: Academic press.
- Tomori, M. (1994). *Knjiga o družini [A book about family]*. Ljubljana: EWO.
- Tušak, M (1985). Čustveni odnosi v družini [Emotional relations in family]. *Anthropos*, 15 (5–6), 246–253.
- Zupančič, M. in Svetina, M. (2004). *Socialni razvoj v mladostništvu [Social development in adolescence]*. V L. Marjanovič Umek in M. Zupančič (ur.), *Razvojna psihologija [Developmental Psychology]* (str. 110–135). Ljubljana: Znanstveno raziskovalni inštitut Filozofske fakultete.
- Nacionalni statistični inštitut Kanarskih otokov (2005). *Encuesta de Población Activa. Resultados para Canarias*. Posneto 6.11.2005 s spletne strani: <http://www.gobiernodecanarias.org/istac/estadisticas.html>

Prispelo/Received: 10.11.2005

Sprejeto/Accepted: 24.03.2006